

Лариса Березівська
доктор педагогічних наук, професор,
член-кореспондент НАПН України, директор Державної науково-
педагогічної бібліотеки України імені В.О. Сухомлинського

СПРОБИ РЕФОРМУВАННЯ ШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ В ІМПЕРСЬКУ ДОБУ: ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ

Лариса Березівська Спроби реформування шкільної освіти в імперську добу (1899–1917): історіографія та джерела дослідження

Стаття містить інформацію про організаційно-змістові основи реформування шкільної освіти на українських землях, що входили до Російської імперії на початку ХХ ст. – час інтенсифікації шкільних реформ на державному рівні в руслі громадсько-педагогічних ініціатив. Представлений бібліографічний огляд історіографії й джерел дослідження окресленої проблеми стане в пригоді передусім дослідникам історії освіти та педагогіки, а також усім учасникам нинішнього реформаторського процесу.

Ключові слова: реформування шкільної освіти в Україні, імперська доба, історіографія, джерела дослідження.

Лариса Березовская Попытки реформирования школьного образования в имперский период (1899–1917): историография и источники исследования

Статья содержит информацию об организационно-содержательных основах реформирования школьного образования на украинских землях, входивших в состав Российской империи в начале ХХ в. – время интенсификации школьных реформ на государственном уровне в русле общественно-педагогических инициатив. Представленный библиографический обзор историографии и источников исследования обозначенной проблемы

пригодится прежде всего исследователям истории образования и педагогики, а также всем участникам нынешнего реформаторского процесса.

Ключевые слова: реформирование школьного образования в Украине, имперский период, историография, источники исследования.

Larysa Berezaivska School education reform during Russian imperial period (1899–1917): historiography and sources of research

The paper contains the information about organisational principles of school education reform on the Ukrainian lands during the Russian imperial period in the early 20th century – the time of intensification of school reforms at the state level in the context of social and educational initiatives. The presented bibliographical review of historiography and sources of the research will be useful for researchers of the history of education and pedagogy as well as those who take part in the current reform process.

Keywords: school education reform in Ukraine, imperial period, historiography, sources of research.

У сучасну добу інтенсивного реформування загальної середньої освіти в Україні актуалізуються історико-педагогічні дослідження з означеного феномену, вивчаються організаційно-змістові основи шкільних реформ, точаться дискусії щодо них, нереалізованих проєктів із метою виявлення раціональних зерен, що можуть дати паростки в нинішньому освітянському просторі, суспільно-політичних і соціально-економічних умовах. Для здійснення історико-педагогічного дослідження важливо грамотно і якісно здійснити історіографічний аналіз досліджуваної проблеми з метою з'ясування вже досліджених і водночас її мало або недосліджених аспектів. При цьому основою історико-педагогічних досліджень є добір, класифікація й систематизація джерельної бази. З огляду на це пропонуємо бібліографічний огляд проблеми реформування шкільної освіти в імперську добу на українських землях (1899–1917) – час інтенсифікації шкільних реформ на державному рівні в руслі громадсько-педагогічних ініціатив.

Передусім коротко схарактеризуємо причини, особливості, напрями, зміст, результати реформування шкільної освіти в зазначений період. Соціальні зрушення й потреби економіки, зростаюча невідповідність між розвитком шкільної освіти, особливо авторитарної, словесної школи навчання, та суспільними потребами Російської імперії на початку ХХ ст., до складу якої входила більшість українських земель, а також розвиток нових ідей щодо навчання й виховання дітей у вітчизняній та зарубіжній педагогіці змусили імперський уряд порушити питання про реформування шкільної освіти. Передбачалися зміни в системі середньої шкільної освіти за основними напрямками: у *структурі* – реорганізація типів навчальних закладів із метою зближення класичної гімназії й реального училища; створення нових типів, зокрема єдиної 8-річної загальноосвітньої школи з фуркацією в старшому відділенні, єдиної 7-річної реальної середньої школи з біфуркацією в п'ятому класі, приватних навчальних закладів різних типів; у *змісті освіти* – спрямованість на здобуття учнями загальної освіти, що охоплювала б гуманітарні та природничі знання; зменшення кількості годин на вивчення давніх мов, збільшення – на вивчення загальноосвітніх предметів; зближення класичної (формальної) і реальної (матеріальної) складових частин освіти тощо; поліпшення матеріального становища та фахової підготовки *вчителя*; в *організації навчально-виховного процесу* – зміцнення зв'язку школи й сім'ї, широке залучення громадськості; проголошення виховання (розумового, морального, фізичного) основою шкільної освіти; в *управлінні* – порушення питання про поєднання діяльності Міністерства народної освіти і Святого Синоду (духовне відомство).

Реформування в 1899–1904 рр. великою мірою спиралося на громадсько-педагогічну думку й здійснювалося послідовно: підготовка реформи; розробка проектів основоположних документів та їх оприлюднення. Проте уряд Миколи II, змінюючи міністрів освіти (М.П. Боголепов, П.С. Ванновський та ін.), гальмував хід реформи, особливо на шляху її реалізації, тобто реформа переходила в контрреформу.

У 1904–1914 рр. вітчизняні освітяни (В.К. Анреп, М.І. Демков, О.Ф. Музиченко, О.Г. Лотоцький, Т.Г. Лубенець, С.Ф. Русова, Я.Ф. Чепіга, С.Ф. Черкасенко та ін.) через освітянські з'їзди, законодавчий орган Державну думу, засобами преси впливали на офіційну освітню політику. Зокрема, у конкретних проектах вони оприлюднили принципи шкільної освіти (єдиної школи, демократичний, децентралізація, національний, трудовий (діяльний), виховний, доступності, обов'язковості, безплатності), а також стратегічні напрями реформування чинної системи шкільної освіти: в *управлінні* – децентралізація (розподіл функцій управління шкільною освітою між МНО та органами місцевого самоврядування; розширення компетенцій педагогічних рад); у *структурі та організації навчально-виховного процесу* – запровадження загального обов'язкового безплатного початкового навчання; створення єдиного типу позастанової демократичної національної школи, взаємозв'язок усіх шкільних ланок; надання прав і свобод учням, розвиток їхніх природних здібностей; скасування покарань і нагород; свобода приватної ініціативи; спільне навчання хлопців і дівчат; у *змісті освіти* – його розробка на науковому та національному принципах, зв'язку з навколишнім середовищем учня, поєднанні матеріальної та формальної складових освіти; урахування принципу наступності та застосування активно-творчих, діяльних *методів навчання*; посилення виховної ролі школи (розумове, моральне, національне, громадянське, трудове, фізичне, естетичне виховання; перенесення релігійного виховання в сім'ю); поліпшення матеріального, правового становища та професійного рівня *вчителя*. У цілому громадські ініціативи залишилися на папері, бо проектувалися в рамках державної політики, не зацікавленої в такому реформуванні середньої освіти, проте стали фундаментом для її подальших змін.

Шкільне реформування в 1904–1914 рр. проводилося, як і в попередній період, за тими самими процесуальною схемою та напрямками. Уперше на початку ХХ ст. у проєктованих державних освітніх документах під тиском

національного руху проголошувалося право навчатися рідною («місцевою») мовою на всіх ступенях школи, проте його реалізація гальмувалася.

Новаційний і перспективний проект реформи шкільної освіти П.М. Ігнат'єва (1914–1916) акумулював найкращі ідеї вітчизняної та зарубіжної педагогічної думки й міг кардинально змінити розвиток освіти. У ході підготовки реформи, створення її законодавчої бази, зокрема «Матеріалов по реформе средней школы» (1915), було теоретично розвинуто й задекларовано ключові принципи: демократичний (деполітизація, децентралізація управління освітою, вибір методів навчання, різнотипність шкіл та ін.); національний (урахування етнічних особливостей учнів, запровадження рідної мови навчання, обов'язкове вивчення російської мови); гуманістичний (повага та індивідуальний підхід до учня); рівного доступу до здобуття освіти; єдиної школи (наступність усіх її ланок, змісту освіти); трудовий (діяльний) – активні методи навчання; зв'язок школи з життям; поліфуркація, обов'язковість та безплатність навчання; виховний (трудове, розумове, естетичне, моральне, фізичне, патріотичне виховання).

Проектом передбачалося реформування шкільної освіти за такими напрямками: у галузі *управління* – децентралізація та деполітизація; у *структурі* – запровадження загального обов'язкового безплатного початкового навчання; створення єдиної загальноосвітньої середньої школи як національної, самодостатньої, демократичної, позастанової, семирічної, двоступеневої з поліфуркацією на II ступені й водночас із спеціальними додатковими класами для підготовки до професійної діяльності учнів, які не вступатимуть до ВНЗ; функціонування різних типів державних та приватних навчальних закладів; у *змісті освіти* – його розробка на науковому, національному, виховному й трудовому (діяльному) принципах; спрямованість на здобуття учнями загальної освіти, що охоплювала б гуманітарні та природничі знання; наближення до реалій життя; поєднання формальної та матеріальної складових частин освіти; концентричність побудови навчального матеріалу; проголошення всебічного й гармонійного розвитку дитини відповідно до її природних здібностей метою

освіти; здійснення розумового, фізичного, естетичного, трудового та патріотичного виховання; в організації навчально-виховного процесу – скасування бальної системи оцінювання, перевідних іспитів, нагород і покарань, цензури підручників; підвищення ролі батьківських комітетів; зближення сім'ї та школи; у методах навчання – активний, трудовий, лабораторний (експериментальний); поліпшення матеріального становища й фахової підготовки *вчителя* та ін. Однак демократичний проект П.М. Ігнат'єва, який позитивно ставився до ідеї створення української школи, не був реалізований через гальмування імперським урядом реформ і небажання докорінно змінювати чинну систему шкільної освіти. Проте він став підґрунтям реформи в період Української революції (1917–1920).

Із метою інформаційно-бібліографічного супроводу історико-педагогічних досліджень пропонуємо читачам список історіографічних праць і джерел із проблеми реформування шкільної освіти в імперську добу. Вивчення цих праць стане в пригоді як дослідникам історії освіти й педагогіки, так і всім учасникам нинішнього реформаторського процесу.

Історіографія та джерела дослідження

1. А. Л. Национальный вопрос в Государственной думе / А. Л. // Вестн. воспитания. – 1913. – № 6. – С. 77–98.
2. А-вич С. Об украинизации средней и высшей школы / С. А-вич // Укр. жизнь. – 1912. – № 4. – С. 31–38.
3. А-ский К. В. Вопросы народного образования во второй Государственной думе / К. В. А-ский // Вестн. воспитания. – 1907. – № 5. – С. 45–74.
4. Андриевский И. С. Классическое и реальное образование / И. С. Андриевский. – Глухов : Печатня «Наследники Шумицкого», 1900. – 52 с.

5. Анреп В. К. Докладная записка попечителя Харьковского учебного округа, представленная в 1900 году г-ну министру народного просвещения / В. К. Анреп. – Спб. : Тип. А. С. Суворина, 1908. – 33 с.
6. Б. н. // Шк. и жизнь. – 1915. – 7 дек. (№ 49). – С. 1183–1186.
7. Белоусенко О. Украинское национальное представительство / О. Белоусенко // Укр. жизнь. – 1916. – № 4/5. – С. 11–20.
8. Березівська Л. Д. Нові підходи до реформи шкільної освіти П. М. Ігнат'єва (1915–1916) / Лариса Березівська // Рідна шк. – 2006. – № 3. – С. 64–67.
9. Березівська Л. Д. Організаційно-педагогічні засади реформування шкільної освіти в Україні у ХХ століття : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.01 / Березівська Лариса Дмитрівна ; Ін-т педагогіки АПН України. – Київ, 2009. – 871 арк.
10. Березівська Л. Д. Проект реформи середньої шкільної освіти (1899–1901) М. П. Боголепова / Лариса Березівська // Шлях освіти. – 2005. – № 3. – С. 44–49.
11. Березівська Л. Д. Профілізація навчання старшокласників у проекті освітньої реформи П. М. Ігнат'єва (1915–1916) / Лариса Березівська // Профільне навчання: теорія і практика : зб. наук. праць за матер. методологічного семінару АПН України. – Київ : Пед. преса, 2006. – С. 193–198.
12. Березівська Л. Д. Реформа освіти в діяльності Державної думи: дискусії навколо національної школи / Л. Д. Березівська // Історико-пед. альм. – 2006. – № 1. – С. 4–11.
13. Березівська Л. Д. Реформа школи: дискусії щодо проекту П. М. Ігнат'єва / Лариса Березівська // Рід. шк. – 2006. – № 4. – С. 57–61.
14. Березівська Л. Д. Реформи шкільної освіти в Україні у ХХ столітті: документи, матеріали і коментарі : хрестоматія : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / Л. Д. Березівська ; Ін-т педагогіки НАПН України. – Луганськ : Вид-во ДЗ «ЛІНУ імені Тараса Шевченка», 2011. – 384 с.

15. Березівська Л. Д. Реформування шкільної освіти в Україні у ХХ столітті : монографія / Л. Д. Березівська. – Київ : Богданова А.М., 2008. – 406 с.
16. Березівська Л. Д. Реформування шкільної освіти П. С. Ванновським у контексті громадсько-педагогічної думки в Україні (1901–1902) / Л. Д. Березівська // Зб. наук. пр. Нац. аграр. ун-ту / Нац. аграр. ун-т. – Київ, 2005. – Вип. 88. – С. 13–21.
17. Березівська Л. Д. Реформування шкільної освіти Міністерством народної освіти у контексті громадсько-педагогічного руху в Україні 1904–1907 рр. / Л. Д. Березівська // Проблеми сучасної педагогічної освіти. Педагогіка і психологія : зб. наук. пр. / Крим. гуманітар. ун-т. – Ялта, 2006. – Вип. 10, ч. 1. – С. 41–49.
18. Березівська Л. Д. Розвиток ідей про реформування шкільної освіти в Україні (1905–1914) / Л. Д. Березівська // Зб. наук. пр. Херсон. держ. ун-ту. Педагогічні науки / Херсон. держ. ун-т. – Херсон, 2005. – Вип. 40. – С. 53–59.
19. Березівська Л. Д. Стратегічна мета виховання в проектуванні шкільної освіти в Україні (1905–1917) / Л. Д. Березівська // Зб. наук. праць. Сер. «Пед. науки». – Херсон : Вид-во ХДУ, 2003. – Вип. 35 : Виховання дітей та молоді в контексті громадянського суспільства. – С. 17–21.
20. Березівська Л. Д. Тенденції реформування шкільної освіти в Україні у ХХ ст. / Л. Д. Березівська // Освітні реформи : місія, дійсність, рефлексія : монографія / за ред. Василя Кременя, Тадеуша Левовицького, Віктора Огнев'юка, Світлани Сисоєвої. – Київ : ТОВ «Видавниче підприємство “ЕДЕЛЬВЕЙС”», 2013. – 460 с. – С. 420–428.
21. Білокінь О. І. Українське питання в Державній думі Російської імперії (1906–1917) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Білокінь Олена Іванівна ; Харків. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Харків, 2001. – 221 с.
22. Блонский П. П. Как мыслить среднюю школу / П. П. Блонский // Вестн. воспитания. – 1916. – № 9. – С. 1–46.
23. Богуславский М. В. ХХ век российского образования / М. В. Богуславский. – М. : ПЕР СЭ, 2002. – 336 с.

24. П. С. Ванновський : (некролог) // Журн. М-ва нар. просвещения. – 1904. – № 3. – С. 124–126.
25. Васькович Г. Шкільництво в Україні (1905–1920 рр.) / Г. Васькович. – Київ : Мандрівець, 1996. – 359 с.
26. Вести о реформах, касающихся народного образования // Вестн. воспитания. – 1907. – № 7. – С. 79–80.
27. Вирениус А. Соображения школьного врача по поводу реформы средней школы с точки зрения гигиены и телесного воспитания / В. Вирениус // Русская шк. – 1900. – № 2. – С. 90–101.
28. «Від секретарства народної освіти до губерніальних і повітових земських управ, учительських організацій» // Вістник Генер. Секретаріату Укр. Нар. Республіки. – 1917. – 9 груд. (№ 4). – С. 3.
29. Г. Р. Десятилетний юбилей школьной реформы / Г. Р. // Вестн. воспитания. – 1909. – № 4. – С. 70–91.
30. Гартвиг А. Ф. Школьная реформа снизу / А. Ф. Гартвиг. – М. : Изд. т-ва И. Д. Сытина, 1908. – 201 с.
31. Гетьманчук Я. Без правів / Я. Гетьманчук // Світло. – 1911. – № 6. – С. 64–66.
32. Гуревич Я. К вопросу о реформе системы среднего образования, в особенности же классической гимназии / Я. Гуревич // Русская шк. – 1899. – № 10. – С. 119–135.
33. Гуревич Я. К вопросу о реформе системы среднего образования, в особенности же классической гимназии / Я. Гуревич // Русская шк. – 1899. – № 11. – С. 125–146.
34. Демков М. Педагогика, ее современное положение и предстоящие задачи / М. Демков // Журн. М-ва нар. просвещения. – 1910. – № 1. – С. 81–102.
35. Дмитриев Н. Нужды средней школы на Украине / Н. Дмитриев // Укр. вестн. – 1906. – № 13. – С. 890–897.

36. Доклад Харьковской Городской Думе от Комиссии, назначенной Думою для рассмотрения вопроса о введении всеобщего обучения детей грамоте. – Харьков : Типо-Литогр. «Печатное Дело», 1898. – 18 с.

37. Докладная записка Министерству народного просвещения об украинской школе. – М. : Укр. жизнь, 1912. – 22 с.

38. Друганова О. М. Історіографія проблеми розвитку приватної ініціативи в освіті України (кінець XVIII – початок XX століть) / О. М. Друганова // Засоби навчальної та науково-дослідної роботи : зб. наук. пр. / Харків. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. – Харків, 2010. – Вип. 34. – С. 51–61. – Бібліогр.: 10 назв.

39. Ельницкий А. Крах средней школы / А. Ельницкий // Вестн. знания. – 1905. – № 10. – С. 89–96.

40. Ефимов Е. Реформа средней школы и национальное воспитание по материалам Министерства народного просвещения / Евгений Ефимов // Вестн. воспитания. – 1916. – № 3. – С. 1–31.

41. Ефремов С. Указ 1 мая / С. Ефремов // Киев. старина. – 1906. – Т. 89, № 6. – С. 271–304.

42. Єфремов С. «Вони не просять»... / С. Єфремов // Світло. – 1911. – № 4. – С. 21–27.

43. Житецкий И. Народное образование в разных странах Европы / И. Житецкий, Л. Иолли ; пер. с нем. А. Санина // Русская шк. – 1900. – № 5/6. – С. 1–7.

44. Зайченко І. В. Проблеми української національної школи у пресі (друга пол. XIX – поч. XX ст.) / І. В. Зайченко ; за ред. М. Д. Ярмаченка. – Львів : [Львів. обл. книжкова друк.], 2002. – 344 с.

45. Законопроект епископа Никона об украинских школах и Обществах // Укр. жизнь. – 1913. – № 9. – С. 99–101.

46. Законопроект о введении всеобщего начального обучения в Российской империи, внесенный Министерством народного просвещения в Государственную Думу второго созыва 20 февраля 1907 г. // Чарнолуцкий В. И.

К школьной реформе / В. И. Чарнолуцкий. – М. : Тип. т-ва И. Д. Ситина, 1908. – С. 11–12.

47. Законопроект про приватні школи // Світло. – 1913. – № 9. – С. 37–42.

48. Заметки на текущие темы // Киев. старина. – 1905. – Т. 88, № 3. – С. 259.

49. Звягинцев Е. Думский проект о всеобщем обучении / Е. Звягинцев // Вестн. воспитания. – 1911. – № 1. – С. 55–81.

50. Звягинцев Е. Законопроект В. К. фон-Анрепа о всеобщем обучении / Е. Звягинцев // Вестн. воспитания. – 1908. – № 9. – С. 58–80.

51. Звягинцев Е. Министерские проекты о народных школах / Е. Звягинцев // Вестн. воспитания. – 1906. – № 5. – С. 123–140.

52. Звягинцев Е. Проект новых программ для начальных школ / Е. Звягинцев // Вестн. воспитания. – 1913. – № 6. – С. 53–76.

53. Игнатьев П. Н. Очерк о русской школе / П. Н. Игнатьев // Педагогика. – 2000. – № 2. – С. 52–59 ; № 3. – С. 42–48.

54. Именной высочайший указ, данный правительственному сенату 6 мая 1915 г. // Журн. М-ва нар. просвещения. – 1915. – № 8, ч. 58. – С. 3.

55. Ігнатенко Н. Реформування освітньої галузі в другій половині ХІХ – на початку ХХ століття / Н. Ігнатенко, Н. Міщенко // Школа першого ступеня: теорія і практика : зб. наук. пр. / Переяслав-Хмельниць. держ. пед. ін-т. – Тернопіль, 2006. – Вип. 19. – С. 5–15.

56. К реформе среднего образования // Вестн. воспитания. – 1896. – № 7. – С. 251.

57. Калініченко Н. А. Трудова підготовка учнів сільської школи в Україні. Друга половина ХІХ–ХХ століття : монографія / Н. А. Калініченко. – Кіровоград : «Імекс-ЛТД», 2007. – 744 с.

58. Каптерев П. Ф. Современные задачи народного образования в России / П. Ф. Каптерев. – М. : Изд. журн. «Народный учитель», 1913. – 80 с.

59. Ключев И. Реформа системы народного образования в Государственной Думе : проект реформы сред. шк. / И. Ключев // Русская шк. – 1911. – № 6/9. – С. 70–87.
60. Колесник І. О. Реформування шкільної освіти в Україні (друга половина ХІХ – початок ХХ століття) / І. О. Колесник // Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах : зб. наук. пр. / Класич. приват. ун-т. – Запоріжжя, 2013. – Вип. 31. – С. 51–56. – Бібліогр.: 12 назв.
61. Комиссия по преобразованию школы, результаты ее занятий // Русская шк. – 1901. – № 5/6. – С. 274–288.
62. Кравченко Л. Итоги деятельности 3-й Государственной Думы в области народного образования / Л. Кравченко // Русская шк. – 1912. – № 7/8. – С. 169–196.
63. Купинская Е. В. Проблемы реформы средней общеобразовательной школы в деятельности Министерства народного просвещения России в конце ХІХ – начале ХХ в. : дис. ...канд. пед. наук : 13.00.01 / Купинская Елена Викторовна ; Моск. гос. пед. ун-т. – М., 1999. – 159 с.
64. Курило В. С. Освіта та педагогічна думка Східноукраїнського регіону у ХХ столітті / В. С. Курило. – Луганськ : ЛДПУ, 2000. – 460 с.
65. Листи до депутатів // Рідна справа. Вісті з Думи. – 1907. – 12 квіт. (№ 1).
66. Липник В. Н. Школьные реформы в России : очерк истории / В. Н. Липник. – Спб. : Изд-во РГПУ им. А. И. Герцена, 2000. – 83 с.
67. Лотоцкий А. За родную школу / А. Лотоцкий. – М. : Типо-литография товарищества И. Н. Кушнерева, 1916. – 57 с.
68. Лотоцкий А. Школа без языка / А. Лотоцкий // Вестн. воспитания. – 1906. – № 7. – С. 64–74.
69. Лубенец Т. Какие требования предъявляет народ к школе / Т. Лубенец // Журн. М-ва нар. просвещения. – 1912. – № 4. – С. 195–204.
70. Малый энциклопедический словарь. Т. 2, вып. 4. – 2-е изд., перераб. и значительно доп. – СПб. : Изд. Брокгауза-Ефрон, 1909. – 2215 с.

71. Мамонтов Я. Современный педагогический индивидуализм и методика законоведения / Я. Мамонтов // Шк. и жизнь. – 1915. – 27 июля (№ 30). – С. 727–736.
72. Материалы по вопросу о преподавании предметов украиноведения в учебных заведениях / изд. Киев. учеб. округа. – Киев : Тип. товарищества И. Н. Кушнерев и К., 1918. – 66 с.
73. Материалы по реформе средней школы // Журн. М-ва нар. просвещения. – 1915. – № 12, ч. 63. – С. 145–304.
74. Материалы по реформе средней школы. Примерные программы и объяснительные записки, изданные по распоряжению г. министра народного просвещения. – Петроград : Сенат. тип., 1915. – 547 с.
75. Музиченко А. Ф. На пути к демократизации школы (из отчета профессорского стипендианта) / А. Ф. Музиченко // Русская шк. – 1907. – № 5. – С. 1–22.
76. На Украине и вне ее // Укр. жизнь. – 1915. – № 8/9. – С. 126–127.
77. На Украине и вне ее. Гр. П. Н. Игнатъев и украинские школы // Укр. жизнь. – 1916. – № 12. – С. 9.
78. На Украине и вне ее. Украинский язык в школах // Укр. язык в шк. – 1916. – № 9. – С. 65.
79. Нариси історії українського шкільництва, 1905–1933 : навч. посіб. / О. В. Сухомлинська [та ін.] ; за ред. О. В. Сухомлинської. – Київ : Заповіт, 1996. – 304 с.
80. Науменко В. Проект реформы средней школы / В. Науменко // Вестн. Европы. – 1916. – № 8. – С. 263–291.
81. Нові законопроекти // Світло. – 1913. – № 5. – С. 56.
82. Новый проект низшей общеобразовательной школы // Вестн. воспитания. – 1905. – № 1. – С. 99–109.
83. О предстоящих реформах учебного строя // Вестн. воспитания. – 1901. – № 4. – С. 129–143.

84. Обзор деятельности учрежденной с высочайшего соизволения при Министерстве народного просвещения комиссии по преобразованию средней школы // Журн. М-ва нар. просвещения. – 1901. – № 7/8. – С. 77–126.

85. Овчинников А. В. Дума народного просвещения / А. В. Овчинников // Педагогика. – 2000. – № 8. – С. 73–79.

86. Огнев'юк В. О. Осягнення освіти: підсумки ХХ століття / В. О. Огнев'юк. – Київ : Навч. книга, 2003. – 111 с.

87. Од організаційного Комітету I Всеросійського з'їзду в справах народної освіти // Світло. – 1913. – № 2. – С. 60–62.

88. Організація комісії в питанні про поліпшення в середній школі : (Циркуляр міністра народної освіти Боголепова, 1899 р.) // Хрестоматія з історії педагогіки / Н. А. Желваков. – Київ ; Харків, 1936. – Т. 4 : Історія російської педагогіки з найдавніших часів до Великої пролетарської революції, ч. 2. – С. 243–244.

89. Основные положения организации общеобразовательной средней школы // Журн. М-ва нар. просвещения. – 1901. – № 7. – С. 75–97.

90. Отчет о бывшем в Чернигове 14–18 апреля 1916 г. съезде инспекторов народных и высших училищ Черниговской губернии. – Чернигов : Тип. губерн. земства, 1915. – 43 с.

91. Педагогический съезд 12–19 апреля 1916 г. в г. Киеве / Киев. учеб. округ. – Киев, 1916. – 47 с.

92. Перетятко О. В. Ідеї реформаторської педагогіки в діяльності приватних початкових та середніх шкіл Харківської губернії (1890–1917 рр.) : автореф. дис. ... канд. пед. наук : [спец.] 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / Перетятко Олена Валеріївна ; Харків. держ. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. – Харків, 2001. – 17 с.

93. Перетятко О. В. Творчий пошук освітян Харківщини в реформуванні традиційного шкільництва на початку ХХ століття / О. В. Перетятко // Творча особистість учителя: проблеми теорії і практики :

зб. наук. пр. / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – Київ, 1999. – Вип. 2. – С. 124–127.

94. Попова О. В. Розвиток інноваційних процесів у середніх загальноосвітніх навчально-виховних закладах України в ХХ ст. : автореф. дис. ... д-ра пед. наук : спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / Попова Олена Володимирівна; Харків. держ. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. – Харків, 2001. – 39 с.

95. Постернак С. Із історії освітнього руху на Україні за часи революції 1917–1919 рр. / С. Постернак. – Київ : Всеукр. коопер. вид-во «Союз», 1920. – 127 с.

96. Правила о начальных училищах для инородцев // Народная школа : руководство для учителей и учительниц нач. нар. училищ / А. Анастасьев. – М. : Изд. А. Д. Суворина, 1915. – Ч. 1. – Разн. паг. – С. 234.

97. Правительство і народна освіта // Рідна справа. Вісті з Думи. – 1907. – 10 трав. (№ 6). – С. 1.

98. Предложение Головы П. А. Зеленого по вопросу о нуждах народного образования. – Одесса : Славян. тип. Е. Хрисогелос, 1904. – 21 с.

99. Проект реформы средней школы : (доклад совещания, образованного Государственной Думой для разработки проекта реформы средней школы) // Русская шк. – 1912. – № 7/8. – С. 91–101.

100. Протоколы Второго делегатского съезда Всероссийского Союза учителей и деятелей по народному образованию, 26–29 декабря 1905 г. – Спб. : Типо-литография С. М. Муллер, 1906. – 109 с.

101. Р. Г. Совещание о реформе средней школы / Р. Г. // Вестн. воспитания. – 1915. – № 5. – С. 81–109.

102. Реформа средней школы // Русская шк. – 1915. – № 5/6. – С. 78–91.

103. Роєнко С. О. Історіографічні аспекти розвитку приватних закладів освіти в Україні (XIX – початок ХХ століття) [Електронний ресурс] / Роєнко С. О. // Наук. вісн. Донбасу. Педагогічні науки : електрон. наук. фах. вид. / Луган. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – Текст. дан. – Луганськ, 2011. – № 4. –

Бібліогр.: 29 назв. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/nvd_2011_4_15.pdf
(дата звернення: 18.03.16). – Назва з екрана.

104. Рождественский С. В. Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения. 1802–1902 / С. В. Рождественский. – Спб. : Изд. М-ва нар. просвещения, 1902. – 785 с.

105. Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні : (X – поч. ХХ ст.) : нариси / [редкол.: М. Д. Ярмаченко (відп. ред.), Н. П. Калениченко (заст. відп. ред.), С. У. Гончаренко та ін.]. – Київ : Рад. шк., 1991. – 384 с.

106. Розсоха А. Реформаторські погляди Миколи Ланге на шкільну освіту / Антоніна Розсоха, Оксана Коваленко // Рідна шк. – 2010. – № 12. – С. 41–45. – Бібліогр.: 7 назв.

107. Русова С. Ідейні підвалини школи / С. Русова // Світло. – 1913. – № 5. – С. 33–38.

108. Русова С. Курсы народных учителей в Киеве / С. Русова // Укр. вестн. – 1906. – № 14. – С. 964–968.

109. Русова С. Мої спомини / С. Русова. – Київ : Україна-Віта, 1996. – 208 с.

110. Русова С. Нова школа / С. Русова // Педагогічна концепція С. Ф. Русової : навч. посіб. для студентів пед. спец. вузів / І. В. Зайченко ; [передм. М. Д. Ярмаченка]. – 2-ге вид., доп. і перероб. – Чернігів, 2000. – С. 180–191.

111. Русова С. О национальной украинской школе прежде и теперь / С. Русова // Русская шк. – 1908. – № 5/6. – С. 34–39.

112. Русова С. Современные школьные нужды в Украине / С. Русова // Укр. вестн. – 1906. – № 2. – С. 115–122.

113. С. З. О реформе ученого комитета / С. З. // Шк. и жизнь. – 1915. – 13 апр. (№ 15). – С. 371–374.

114. С. Р. На з'їздах жіночої освіти й родинного виховання / С. Р. // Світло. – 1913. – № 5. – С. 56–62.

115. Садовский В. Украинский вопрос в третьей Думе / В. Садовский // Укр. жизнь. – 1912. – № 5. – С. 17–27.

116. Сборник действующих распоряжений Министерства народного просвещения о начальных училищах для инородцев, живущих в Восточной и Юго-Восточной России / сост. и изд. А. И. Сыромятников. – Одесса : Тип. А. И. Короленко, 1911. – 48 с.

117. Сбруева А. А. Історія педагогіки у схемах, картах, діаграмах : навч. посіб. / А. А. Сбруєва, М. Ю. Рисіна. – Суми : СумДПУ, 2000. – 208 с.

118. Серополко С. Наследство г. Кассо на Украине / С. Серополко // Укр. жизнь. – 1915. – № 2. – С. 16–19.

119. Синицкий Е. Из истории Министерства народного просвещения / Е. Синицкий // Вестн. воспитания. – 1903. – № 7. – С. 40–66.

120. Сірополко С. Історія освіти в Україні / Степан Сірополко. – Київ : Наук. думка, 2001. – 912 с.

121. Смена министра народного просвещения // Вестн. воспитания. – 1910. – № 7. – С. 79–90.

122. Совещание о реформе средней школы // Шк. и жизнь. – 1915. – 4 мая (№ 18). – С. 452–458.

123. Совещания о реформе средней школы // Шк. и жизнь. – 1915. – 22 июня (№ 25). – С. 616–620.

124. Совещание попечителей учебных оругов // Журн. М-ва нар. просвещения. – 1904. – № 11. – С. 9–15.

125. Совещание попечителей учебных округов // Шк. и жизнь. – 1915. – 2 марта (№ 9). – С. 236–237.

126. Совещание попечителей учебных округов // Шк. и жизнь. – 1915. – 9 марта (№ 10). – С. 258–261.

127. Совещание попечителей учебных округов // Шк. и жизнь. – 1915. – 23 марта (№ 12). – С. 299–304.

128. Совещание о ходе работ по реформе средней школы // Русская шк. – 1915. – № 5/6. – С. 80–84.

129. Сокульський Д. Проект єдиної школи в Україні. Під 20-ліття створення новітньої системи українського виховання й навчання / Дмитро Сокульський. – Львів : Т-во «Взаємна поміч українського вчительства», 1938. – 31 с.
130. Средняя школа // Шк. и жизнь. – 1916. – 28 дек. (№ 52). – С. 5.
131. Стенографический отчет. Государственная Дума : сессия 2 : заседание 33. – СПб., 1907. – Б. п.
132. Стенографический отчет. Государственная Дума : сессия 2 : заседание 31–51. – СПб., 1907. – 1479 с.
133. Степанов С. Обзорение проектов реформы средней школы в России, преимущественно в последнее шестилетие (1899–1905) / С. Степанов // Журн. М-ва нар. просвещения. – 1907. – № 2. – С. 73–122.
134. Ступарик Б. М. Національна школа: витоки, становлення : навч.-метод. посіб. / Б. М. Ступарик. – Київ : ІЗМН, 1998. – 336 с.
135. Субтельний О. Україна: історія / О. Субтельний ; пер. з англ. Ю. І. Шевчука ; вступ. ст. С. В. Кульчицького. – 3-тє вид., перероб. і доп. – Київ : Либідь, 1933. – 720 с.
136. Т-ъ. К вопросу о реформе средней школы / Т-ъ // Русская шк. – 1903. – № 3. – С. 121–128.
137. Твердохліб Т. С. Ідея реформування школи в педагогічній спадщині викладачів Духовної Академії (друга половина ХІХ ст. – поч. ХХ ст.) / Т. С. Твердохліб // Теорія та методика навчання та виховання : зб. наук. пр. / Харків. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. – Харків, 2011. – Вип. 28. – С. 165–173. – Бібліогр.: 11 назв.
138. Телеграммы украинской парламентской фракции // Укр. вестн. – 1906. – № 2. – С. 135.
139. Труды Киевского педагогического съезда. 12–19 апреля 1916 г. – Киев : Тип. товарищества И. Н. Кушнерева и К, 1916. – 768 с.

140. Труды Первого Всероссийского съезда деятелей обществ народных университетов и других просветительных учреждений частой инициативы. – СПб. : Тип. «Север», 1908. – 526 с.

141. У Державній думі : засідання 33 // Рідна справа. Вісті з Думи. – 1907. – 6 трав. (№ 5). – С. 3–4.

142. Удовиченко П. П. До нового піднесення роботи школи / П. П. Удовиченко // Рідна шк. – 1968. – № 7. – С. 11–21.

143. Українська Думська Громада про народну освіту // Рідна справа. Вісті з Думи. – 1907. – 13 трав (№ 70). – С. 3.

144. Флит Н. В. Школа в России в конце XIX – начале XX века : метод. пособие / Н. В. Флит. – Л. : Экстерн, 1991. – 97 с.

145. Хрестоматія з історії педагогіки. Т. 4, ч. 2 / уклад. Н. А. Желваков. – Київ ; Харків : Рад. шк., 1936. – 492 с.

146. Хроника // Вестн. воспитания. – 1902. – № 6. – С. 85–111.

147. Хроника // Вестн. воспитания. – 1903. – № 7. – С. 146–147.

148. Хроника // Вестн. воспитания. – 1903. – № 9. – С. 124–125.

149. Хроника. Высочайший рескрипт на имя управляющего министра народного просвещения Г. Е. Зенгера // Вестн. воспитания. – 1902. – № 6. – С. 86–87.

150. Циркуляр Министерства народного просвещения директорам и инспекторам народных училищ о наблюдении за школами // Вестн. воспитания. – 1911. – № 7. – С. 127–130.

151. Цирюляры Министерства народного просвещения // Журн. М-ва нар. просвещения. – 1916. – № 65. – С. 63–107.

152. Цирюляры Министерства народного просвещения / Журн. М-ва нар. просвещения. – 1916. – № 66. – С. 61–67.

153. Чарнолуцкий В. Вопросы народного образования на первом общеземском съезде / В. Чарнолуцкий. – СПб. : Тип. М. А. Александрова, 1912. – 180 с.

154. Чарнолуцкий В. К вопросу о «единой» школе / В. Чарнолуцкий // Вестн. воспитания. – 1912. – № 4. – С. 37–78.
155. Чарнолуцкий В. И. К школьной реформе / В. И. Чарнолуцкий. – М. : Тип. товарищества И. Д. Сытина, 1908. – 72 с.
156. Чепига Я. Просвещенное невежество / Я. Чепига // Укр. жизнь. – 1912. – № 9. – С. 92–94.
157. Чепига Я. Украинский учитель и материнский язык в начальной школе / Я. Чепига // Укр. жизнь. – 1913. – № 9. – С. 9–14.
158. Чепіга (Зеленкевич) Я. Ф. Вибрані педагогічні твори : навч. посіб. / [упоряд., наук. ред. Л. Д. Березівська] ; Ін-т педагогіки АПН України. – Харків : ОВС, 2006. – 328 с.
159. Чепіга Я. Ф. Грунтовні принципи нормальної школи / Я. Ф. Чепіга // Світло. – 1911. – № 1. – С. 3–7.
160. Чепіга Я. Ф. Національність і національна школа / Я. Ф. Чепіга // Проблеми виховання й навчання в світлі науки й практики : зб. психо-пед. статей. – Київ, 1913. – Кн. 1. – С. 118–130.
161. Чепіга Я. Ф. Передмова до проекту / Я. Ф. Чепіга // Світло. – 1913. – № 1. – С. 36–37.
162. Чепіга Я. Проект української школи. Грунтовні постулати проекту / Я. Чепіга // Світло. – 1913. – № 2. – С. 31–41.
163. Чепіга Я. Проект української школи / Я. Чепіга // Світло. – 1913. – № 3. – С. 14–30.
164. Чепіга Я. Ф. Проект української школи : (3-й, 4-й, 5-й, 6-й рік) / Я. Ф. Чепіга // Світло. – № 4. – С. 16–29.
165. Черкасенко С. Голос українських учителів / С. Черкасенко // Укр. жизнь. – 1912. – № 6. – С. 38–46.
166. Черкасенко С. Те, без чого не обійдеся / С. Черкасенко // Світло. – 1913. – № 2. – С. 3–5.

167. Чехов Н. В. Всеобщее обучение (по поводу проекта Министерства народного просвещения) / Н. В. Чехов // Русская шк. – 1906. – № 12. – С. 102–119.

168. Шаравара Т. О. Історіографія освітніх реформ у Російській імперії другої половини ХІХ – початку ХХ ст. / Т. О. Шаравара // Укр. історичний журн. – 2011. – № 5. – С. 147–161. – Бібліогр. у підрядк. посиланнях.

169. Шевчук Г. До історії освіти в Наддніпрянській Україні у ХІХ – на початку ХХ століття / Ганна Шевчук // Вісн. Львів. ун-ту. Серія педагогічна / Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. – Львів, 2011. – Вип. 27. – С. 228–237. – Бібліогр.: 9 назв.

170. Що казали в Думі депутати з України про народну освіту // Рідна справа. Вісті з Думи. – 1907. – 20 трав. (№ 9). – С. 2–3.

171. Ignatieff M. The Russian album / Michael Ignatieff. – London : Clialto & Windus, 1987. – 191 с.

172. Senex. К дефектам средней школы / Senex // Русская шк. – 1904. – № 12. – С. 90–98.